

Uluslararası Uyghur Ara tirmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, Sayfa: 147-152.
Xelqara Uy ur Tetqiqati Jurnali, San: 3, 2014, Sehipe: 147-152.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 3, 2014, Page: 147-152.

ÜRÜMÇ VE QED MK UY UR T L D K YÜRÜŇÇ N HEQQ DE*

*Dai MATSU***

*Aktar uçı: Alimcan NAYET****

URUMÇ VE ESK UYGUR D L NDEK “YÜRÜŇÇ N” ÜZER NE

ÖZET

Bu makale “Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Arma anı” adlı kitaptan alınmış tır. Makalede “Ürümçi” sözcü ünün etimolojisi tartı ılımlı tır. Yazara göre, “Ürümçi” sözcü ünün kökeni eski Uyghur metinlerinde geçen “YürüŇçin” sözcü üne dayanmaktadır. “YürüŇçin” sözcü ü ise “beyaz” anlamındaki “(y)ürüŇ” ile Çince “zhen” sözcü ünden oluşmuştur. Bu sözcü ün esli Çince “*Bai-shui-zhen* “Aq-su (bai-shui) gazarmısı”dır.

Anahtar Kelimeler: Ürümçi, Uyghur, Hoten, YürüŇçin, Arat.

ON THE WORDS “URUMQ ” AND “YÜRÜŇÇ N” IN THE OLD UYGHUR LANGUAGE

ABSTRACT

This article is taken from the book “Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Arma anı”. In this article to be discussed the etymology of the word “Ürümçi”. According to the author, the origin of the word “Ürümçi” is based on the word “YürüŇçin”. The origin of this word is “Bai-shui-zhen” in Chinese Language.

Keywords: Urumqi, Uyghur, Hoten, Yurungqin, Arat.

Prof. Dr. Re it Raxmeti Arat 1964-yili ne r qıldur an “Qedimki Türk Qanun Vesiqiliri” namliq maqaliside Nemislarnıñ Turpandiki ilmi tek ürü ceryanida Turpandin Berlin a élip ketken qedimki Uy urlarnıñ qanun bilen munasivetlik nur un höjjetlerini tetqiq qil an idi. Maqalede u “199/50” numur bilen körsitilgen höjjetiki bir cümolini mundaq tercime qil an: “A elçiye Urumçı’ya gidecek 4 ula ’dan B 1 at verip, posta atı hesabına kaydetsin.”¹ (A elçiye Ürümçiğe baridi an 4 ulaqtın B 1 at bérıp, buni poçta ati hésavi a tizimlitip qoysun.) Bu yerde Arat éytqan “Urumçı” ek üphisizki bügünki Uy ur aptonom rayonniñ paytexti Ürümçi eheridur.

incañ rayoniniñ tarixida yer nami yaki ehir adı bolup kelgen “Ürümçi” sözi mezkur rayondiki xelq teripidin qaçandin ba lap i litiŇgenliki melum emes. Bügünki Uy ur tilida bolsa “Ürümçi” söziniñ menbesiniñ “güzel yaylaq” menisidiki Moñ ulçe bir sözdin kelgenliki éytilivatidu. Lekin bu bir xelq etimologiyisi, yeni xelqniñ uydurmisi bolsa kerek.

* Bu maqale “Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Arma anı” namliq kitaptin elindi. Kitap heqqidiki toluq melumat mundaq: Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Arma anı, Editörler: Hatice irin User – Bülent Gül, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2013, s. 427 – 432.

** Prof. Dr. Hirosaki Universiteti, YAPON YE.

*** Ege Universiteti Türk Dunyasi Tetqiqat nstituti (Ege Üniversitesi Türk Dünyası Ara tirmaları Enstitüsü) oqutquçisi

¹ Arat, 1964, 36-bet.

Hazırqı Ürümçi ehriniñ esli 18-esirde Qing 清 dölieti teripidin yeñidin bina qilin an迪華*Di-hua* isimlik eher bolsa kérek. Ürümçi eher ismi süpitide 1951-yili *Di-hua* isminiñ orni a resmi i litili ke ba li an. Ürümçi ismige eng yeqin kélidi an eñ qedimki yer ismi miladiye 925-yili a ait Xotençe “Staël-holstein tomari”diki bir eher (*kä tha*) olan *Yirrü c nädur*.² Uniñdin burun 7-8-esirlerde Tang 唐 dölitimu Ürümçi vilayitiniñ ornida輪臺*Lun-tai* isimlik bir eher qur an. Emma *Lun-tai* söziniñ Xotençe *Yirrü c nädur* sözi bilen bol an munasivitimu eniq emes. Tang devridiki *Lun-tai* ehri hazırqı Ürümçi ehriniñ 15 kilometir cenubidiki烏拉泊*Wu-la-bo* eher xarabesiniñ orni a to ra kélidu.³Bu ehvalda bir qançe Xitay tetqiqatçiniñ *Lun-tai* ve miladiye 1-esirge ait Xitayçe menbe漢書*Hanshu*’da uçraydi an 郁立師*Yu-li-shi* sözini Xotençe *Yirrü c nädur* sözi bilen ox a dep qari i imu imkan yoktur.⁴ Ming devridiki ikki Xitayçe menbede yer al an委魯母*wei-lu-mu* söziniñ Ürümçi sözi bilen ipade qilin anliqi texmin qilinivatidu.⁵ Belkim Xitayçe *Di-hua* ehri üçün incañda olturaqla qan Moñ ul, Qazaq, Qalmuq (Cuñ arlar) ve Mancular Ürümçi ismni i letken bolsa kérek. Biraq, yuqirida éytil anlardin ba qa, yer ismi bol an Ürümçi yaki buniñ a ox a bir söz 20-esirge qeder Xitay, Türk, Moñ ul ve Rus menbeliride uçrimaydu.

uniñ üçün, Ottura Asiya tarixiy cu rapiyisi noqtisidin Arat oqu an qedimki Uy ur metnidiki “Urumçi” transkripsiyisi nahayiti muhim. Epsuski Prof. Dr. Arat “199/50” dep numura bergem höjjet 2-dunya uru i ceryanida Berlin Bilimler Akademiyiside yoqap ketken bol açqa bu heqte tepsili melumatqa eri kili bolmi an.

Yéqinqi yillarda Prof. Osman Fikri Sertkaya’niñ ruxsiti bilen Prof. Arat 1930-yillarda Berlin’de i ligen ça lirida resimge tartqan ve keyin stanbul a elip kelgen qedimki Uy ur yazmiliriniñ fotograflirini tetqiq qilivatimen. Bular arisida Berlin’de yoqap ketken ve R.R.Arat 199/50 dep numara bergem höjjetniñ fotografi bilen buniñ transkripsiyisimu bar. Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya Arat kolleksiyoni dep ata qa bolidi an 335 parçe fotografniñ hemmisini Berlin Brandenburg Bilimler Akademiyisi’ge arma an qil an. Hazir bu höjjet Berlin Akademiyiside burunqi yer numurisi bol an “TM69” bilen emes, yeñidin berilgen *U9241 yer numurisi bilen saklinivatidu.

Tövende bu metinniñ transkripsiyisi bilen tercimisini berimen.

Arat 199/50 = *U 9241(TM 69) [Qarañ: Resim 1]

1	ud yıl sekizinç ay tokuz	Sı ır yıl(iniñ), sekizinç ay(iniñ) tokuz(inç)
2	yangıka • yider ilçi-ke y rüngçin	künide. Yider elçiğe (berilip) Yürüngçin
3	- a bar u tört at ula -ta•	ge baridi an tört menzil atlardin,
4	nampı-ta[te]mir-çi buyan tükel	Nampi (eher) ⁶ diki Temirçi, Buyan, Tükel,
5	(.)[]ung ç an () [u]lı bile bir at	(...) ung ve Ça an-Kuli ⁷ bilen bir at
6	birip yam at san-ınta tutzun	Berip, poçta ati hesavi a tizimlitip qoysun.

² Clauson 1931, 307-bet; Bailey 1951, 24-bet; Hamilton 1958, 149-bet.

³ Zhong 2008, 604-bet, 991-bet; Seli turuñg. Clauson 1931, 307-bet.

⁴ Cen 1931, 442-bet; Zhong 2008, 991-bet.

⁵ Hori 1978, 40-bet.

⁶ Uy urçe *nampi* Xitayçe 南平*Nan-ping* din kelgen bir eher ismidur. Bu yer hazırqı Turpan vadisda bir eher bol an Lampu (Xitayçe 勒木丕*Le-mu-pi*) bilen ox a dep qarilivatidu. Qarañ: Matsui 2014.

⁷ 4- ve 5- qurdiki atni beridi an be ki i (Temirçi, Buyan, Tükel,)ung ve Ça an-Kuli) Prof. Arat teripidin birle tirilip “B” eklide atal an.

Kursiv yazma ekli bilen yezil an ve içide Moñ ulçe *a an* “beyaz, aq” sözdin kelgen *ç(a)* andigen ki *i* ismi uçraydı an bu höjjet, kesip éyti qa boliduki, 13 ve 14-esirdiki Moñ ul devri e aittur. Metinde yer al an yerige kari anda, Prof. Arat *Ürümçi* dep tercime qil an söz 2. qurda *y rüñçin* eklide oqul an. Bu söz Uy ur herpliri bilen *YWRWNKÇYN* eklide yézil an. Söz axiri a til arqa sozuq tavu idin tüzülgen beri keli qo imçisi *-ka* niñ qo ulu *i* sevebi bilen söz axiridiki *-ÇYNmu-çin* eklide oqul an bolsa kérek. Sözniñ birinçi qismi bol an *YWRWNK-* ni bolsa *y rüñg ~ yürüñg (~ ürüñg)* “oçuq reng, aq” rengi dep oyla ka bolidu.

Prof. Arat Xotençediki *Yirrü c nä* sözige tavu cehettiki ox a liqi a tayinip *Yürüñçin* dep oqu an bu sözni “Urümçi (Ürümçi) dep çü engen ox aydu. Emdi uniñ bu transkripsiyisi ve tercimisiniñ to ra ikenlikini erqiy Ça atay Xanliqiniñ hükümdari Tugluq-Temürniñ 1352-yilidiki Moñ ulçe bir höcciti bilen ispatla qa tiri imen.

Nemislarniñ Turpanda élip bar an tunci ilmi tek ürü ceryanida Berlinge élip ketken bu Moñ ulçe höjjet bugün “MongHT 70” numuri bilen Berlin Öлке Kütüpxanisida (Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz) saqlanmaqta. Bu höjjetni Louis Ligeti 1972-yili tunci bolup ne r qildur an.⁸ 1993-yili Danlantai Cerensodnom bilen Manfred Taube bezi izahatlarni ilave qilip yeñidin ne r qildur an.⁹ Takashi Matsukawa ikkinçi ne ri üçün yaz an tonu turma maqalisida bir qançe yerni tüziti teklipti bergen.¹⁰ Ne riy nusxilar a qari anda, bu metinniñ axirqı parçisida höjjet yézil an vaqıt ve yermu bildürülgen.

18luu il übülin eus sara-yin arban qau in-a rüg-te bükü-tür 19 bi ibei “Ecederha yil(iniñ), qi iniñ tunci (=10) ayiniñ kona oninçi (=25) künide, J rüg’te bol an vaqıtta (bu höjjetni yazdim).”

Lekin men Berlinde original höjjetni tetqiq qil an vaqıtında hazir a qeder *rüg-te* “J rüg’te” dep oqul an sözniñ emiliyette *YWRWK-YN* eklide yéil anliqini kördüm. 2-Resimde körülgendek, *YN* eklide yézil an söz qara tam a bilen qaplan an bolsimu oçuq bir ekilde oqu ili bolidu. Bu yer ismi bol an *YWRWK-YN* ni *y rü(n)g- in ~ yürüñg- in* eklide oqup buni eksiz qedimki Uy urçe *yürüñçin* bilen ox a dep qariyalaymiz.

Tu lug-Temür 1352-yili “qi niñ tunci ayi”da “*Yürüñg- inde* tur an vaqıtında” bu Moñ ulçe höjjet yézil anliqi üçün Mo. *Yürüñg- in* (=Uy . *Yürüñçin*) Tuglug-Temür yaki erqiy Ça atay Xanliqi hükümdariniñ qi liq turar jayiniñ ismi bolsa kérek. erqiy Ça atay Xanliqiniñ merkizi li vadiside ve Teñrita liriniñ imal teripidiki oymanliqlarda bol anliqi üçün qi liq turar jayi Mo. *yürüñg- in*(=Uy . *Yürüñçin*)Mo ihtimal bu oymanliqta yer al an. uña tarixiy cu rapiye noqtisidin Mo. *Yürüñg- in* = Uy . *Yürüñçin* ve Xotençe *Yirrü c nä* ni Teñrita liriniñ imaliy oymanliqidiki *Ürümçi* ehri bilen mas kélidu dep qari ili bolidu.

Sözniñ eklige qaraydı an bolsaq, 7- ve 8- esirdeki Xitayçe *Lun-tai* söziniñ Uy urçe *Yürüñçin*~Moñ ulçe *Yürüñg insözi* bilen yer alma turu i nahayiti tes. Cu rapiye noqtisidin Xotençe sözniñ Teñrita liriniñ imaliy teripidiki bir yer isminiñ menbesi bolu i mumkin bolmi anliqi üçün, miladiye 925-yili a ait Xotençe *Yirrü c nä*niñ Uy urçe *Yürüñçin* ~ Moñ ulçe *Yürüñg insözi*niñ menbesi bolu imu mumkin emes. 10-esirde erqiy Türkistanda Moñ ulçe i itilmigen bolsa, Moñ ulçe *Yürüñg in* bilen Xotençe *Yirrü c nä*mu qedimki Uy urçe yaki qedimki Türkçe *Yürüñçin*niñ fonetik transkripsiyisi hésaplını i kérek. Sözniñ birinçi bo umidiki *yü-* bo umu *ü-* bilen ve aridiki *-ng* tavu imu *-m* bilen yer alma turu i mumkin.¹¹ Moñ ulçe

⁸ Ligeti 1972, 220-221- betler.

⁹ BT XVI, numuri. 70. Ulañniñ ne ri Tomurtoogo teripidin qobul qilinmaqta. Qarañ: Tomurtoogo 2006, 169-170-betler.

¹⁰ Matsukawa 1995, 116-118-betler.

¹¹ Yer ismi örne i: Xitayçe *新興xin-xing* > Uy urçe *singing* > *singging* > *sängim*; Xitayçe *赤亭chi-ting* > Uy urçe **çı tung > çı tın > çı tm*. Qarañ: Matsui 2014.

sözlerniñ axiridiki *-n* tavu imu köpinçe hallarda çü üp qalidu. uniñ üçün, Türkçe ve Uy urçe *Yürüngçin* > Moñ ulçe *Yürüng in* > **Ürüng i(n)* ~ **Ürüm i(n)* > *Ürüm* iniñ bugünki Uy ur Türkçesinde *Ürümçi* eklide özgergenlikini ilgiri sürimiz. Yeni yer (eher) ismi bol an *Ürümçiniñ* menbesi qedimki Türkçe *Yürüngçin* sözi ikenlikini éyitimiz.

Burun Clauson Xotençe *Yirrü c nā*niñ yerini belgile niñ qiyin ikenli ini bildürgen idi¹², qedimki Uy urçe yer ismi bol an *Yürüngçin*'ni cu rapiye jehettin bir yerge jayla turu teximu tes. Lekin 10-esirde Xotençe *Yirrü c nā* açıq bir ekilde *ka thā*“eher” bolu i a qari anda, Uy urçe *Yürüngçin* mu asasen bir eher ismi bol an.

Birinçi nezeriye süpitide undaq dep oyla qa boliduki 9-esirniñ otturilirida Moñ uliyini ta lap ketken Uy urlar Tang devridiki *Lun-tai* ehrige öz tili boyıçe *Yürüngçin* ismini qoy an.

Yene bir tereptin, bu yer isminiñ ikkinçi parçisi bol an *çinmu* ba qa bir mesilini otturi a çıqarmaqta. Yuqırıda men körsetkendek, bu *çinmu* e er çoqum til arqa sozuq tavu tin tüzülgen bolsa, til aldi sozuq tavu tin tüzülgen *yürüng* sözi için söz axiri qo umçisi emes, ba qa bir isim dep qobul qilini i kérek. U vaqıtta, yer ismi bol an *Yürüngçin* sözi *yürüng* bilen *çin* din ibaret ikki sözdin te kil tapqan bolidu. Bu sözniñ Moñ ulçe höjjette *YWRW(N)K-YN = Yürüng in* eklide yézili imu buni mu undaq çü ini imizge destek béridu. Melum bol_ andek, Türkçe, Uy urçe *yürüng* (~ *ürüng*) “oçuq reñ, aq” demektur. Uy urçe *çin* bolsa Xitayçe 真 *zhen* “heqiqi, to ra” din élin an söz dep qeyt qilini.¹³ uniñ bilen bille, Xitayçe 鎮 *zhen* “garnizon/ Gazarma” söziniñmu qedimki Uy urçı a *çin* eklide ötkenlikini nezerdin saqıt qilmasliq kérek.¹⁴

Hazırqi Turpanniñ erbiy imalidiki *Ürümçi*ge baridi an yol a Tang devride 白水澗道 *Bai-shui-jian dao* “Aq-su (bai-shui) derya yolu” dep isim beril en, yolniñ otturisi bol an 達阪城 *Da-ban-cheng* niñ yéqinida Tang devride 白水鎮 *Bai-shui-zhen* “Aq-su (bai-shui) gazarmisi” qurul an. Uniñ xarabisi hazir a qeder saqlan an.¹⁵ Bu *Bai-shui-zhen* xarabisimu Tang devridiki *Lun-tai* eher xarabisi (hazırqi *Wu-la-bo* xarabisi) ni öz içige al an dalada erbiycenup yönili ide orun al an. U vaqıtta, Xitayçe *Bai-shui-zhen* “Aq-su (bai-shui) gazarmisi” sözidiki *bai* “aq”mu qedimki Uy urlar a *yürüng* “aq, oçuq reñ” bilen tercime qilini¹⁶, *zhen* “Gazarma” mu *çin* ekinde élin an bolu i mumkin.

Qedimki Uy urçe yer ismi bol an *yürüng-çin*~ *yürüngçin* üstide ikkinçi nezeriye süpitide uni éyतालaymızki, bu “Aq Gazarma, Aq-(su) Gazarmisi” menisidedur. Bu isim deslepte Turpan bilen *Ürümçi* otturisdiki bir eher (*Bai-shui-zhen* “Aq-su (*bai-shui*) Gazarmasi”) ve yéqin etrapı için i litalgen, keyinçe buni ve qedimki *Lun-tai* ehrini öz içige al an keñ bir sahe üçün i litalgen.

Menbe ve delillerniñ yetersiz bolu i seveplik eher ismi bol an Uy urçe *Yürüngçin* (= Xotençe *Yirrü c nā*) niñ yeri mesiliside axırqi qararnı bérelmeyvatimen. Lekin miladiye 10- ve 14-esirlerdimu *Yürüngçin* = *Ürümçi* ve yéqin etrapidiki dalalarniñ Uy ur ve Moñ ul hükümdarliri teripidin qi liq turar jay yaki hâkimiyet merkizi süpitide qollinil anliqida ek yoq.

Bu tarixiy heqiqetni aydıñla turu ta muhim menbe bol an qedimki Uy ur höjjiti “199/50”ni tetqiq qılı ve izahatlıridin paydilini pürsitini bergenliki üçün qimmetlik ustazim Prof. Osman Fikri Sertkaya a bu kiçik emgigimni arma an qilimen ve hörmetlirimni sunimen.

¹² Clauson 1931, 307-bet.

¹³ ED, 424-bet; ÖTS 1, 967-bet.

¹⁴ Mesilen: Xitayçe 鎮國司 *Zhen-guo-si* “Zhen-guo butxanisi” > Uy urçe *çin* u vaxar “Çin u butxanisi”. Matsui 2004, 182-183-betler; Matsui 2008, 170-bet.

¹⁵ Wang 1993.

¹⁶ Xitayçe *bai* “aq”niñ tercimisi bol an Uy urçe *yürüng* “aq” için qarañ: Semet 2005, 55-bet.

PAYD L N L AN MENBELER

- ARAT Re id Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikalari”, **Journal de la Societe Finno-Ougrienne** 65, 1964, 11-77-bet.
- BA LEY Harold Walter, The Staël-Holstein Miscellany, **Asia Major** (n.s.) 2-1, 1951, 1-45-betler.
- BT XVI = Dalantai Cerensodnom /Manfred Taube, **Die Mongolica der Berliner Turfansammlung**, Berlin, 1993.
- CEN Zhongmian 岑仲勉 漢書西域傳地理考釋 **Hanshu Xiyu Chuan Dili Kaoshi**. Beijing (1-ne ri 1931) 1979.
- CLAUSON G(erard). L. M., Geographical Names in the Staël-Holstein Scroll, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland** 2, 297-309-betler, 1931.
- ED = Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, 1972.
- HAM LTON James, **Autour du manuscrit Staël-Holstein**, T’oung Pao 46-1/2, 1958, 115-153-betler.
- HOR Sunao 堀直, 中央アジア及び西アジアに関する明代の一史料 [A **Preliminary Study on a Document about Central and Western Asia in Ming Period**]. イスラ世界 Isuramu sekai 14, 1978, 37-55-betler.
- L GET Louis, **Monuments preclassiques 1, XIII et XIV siecles**. Budapest 1972.
- MATSU Dai, 松井太 モンゴル時代のウイグル農民と佛教教團 [Uigur Peasants and **Buddhist Monasteries during the Mongol Period**], 東洋史研究 Toyoshi kenyu 63-1, 2004, 1-32-betler.
- MATSU Dai, A Mongolian Decree from the Chaghataid Khanate Discovered at Dunhuang. In: P. Zieme (ed.), **Aspects of Research into Central Asian Buddhism**, Turnhout, 2008, 159-178-betler.
- MATSU Dai, **Old Uigur Toponyms of the Turfan Oases**, In: J. Wilkens (ed.), Kutadgu Nom <bitig, Wiesbaden (Forthcoming), 2014.
- MATSUKAWA Takashi 松川節 (Tonu turma) BT XVI. 東洋史研究 Toyoshi kenyu 54-1, 1995, 105-122-betler.
- OZAKI /Sh. Hirata (eds.) 漢語史の諸問題 **Contributions to Chinese Historical Linguistics and Philology**, Kyoto, 71-128-betler.
- ÖTS = Ya ar Ça bayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, 5-tom, stanbul, 2007.
- SEMET Ablet, **Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie**, Wiesbaden 2005.
- TAKATA Tokio, 高田時雄才 コータソ文書中の漢語語彙 [Chinese in **Khotanese Texts**]. In: Y, 1988a.
- TUMURTOGOO D., **Mongolian Monuments in Uigur-Mongolian Script (XIII-XIV centuries)**. Taipei 2006.

- 📖 WANG Binghua, 王炳華 唐西州白水鎮考[A **Preliminary Inquiry into the Baishui Garrison Post at Xizhou in the Tang Dynasty**]. In: 絲綢之路考古研究Sichou-zhi-lu kaogu yanjiu. Ürümçi, 118-128-betler, 1993.
- 📖 ZHONG Xingqi, 鐘興麒 西域地名考錄 **Xiyu diming kaolu**, Beijing 2008.